

ДЕНЕ ТАРБИЯ БАГЫТЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК МЕТОДДОРУ

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПО НАПРАВЛЕНИЮ ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА

Аннотация: Бул аталган илимий макалада тил жана кептин теориясы жана практикасы жөнүндөгү маселелер каралат. Ошондой эле, дене тарбия багытындагы студенттердин кыргыз тили боюнча кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун инновациялык методдорун жолдорун, ыкмаларын, түрлөрүн окутуунун жол-жоболору берилет. Ошону менен бирге эле инновациялык методдорду заманбап коммуникативдик жана техникалык каражаттардын жардамы ишке ашыруу тууралуу сунуштар орун алат. Жогорку окуу жайларда Мамлекеттик тилдин окутулушу ал-абалындагы көйгөйлүү проблемалар тууралуу учкай сөз козголдот.

Аннотация: В этой научной статье рассматриваются теоретические и практические вопросы языка и речи. А также даются инновационные приемы, пути, виды и методы формирования речевого деятельности студентов-физкультурников по кыргызскому языку. В связи с этим рекомендуется изучения инновационных методов вместе с современных коммуникативных и технических средств. В статье есть актуальные проблемы обучения государственного языка в ВУЗах.

Annotation: In this scientific article there are considered theoretical and practical issues of language and speech. As well as innovative methods, ways, forms and methods of formation of speech activity of students-athletes of the Kyrgyz language are provided. It is therefore recommended to study innovative methods together with modern communication and technical means. In addition, the article has an actual problems of teaching of the state language in Universities.

Түйүндүү түшүнүктөр: тил, кеп, кеп ишмердүүлүгү, кептик кырдаал, инновациялык методдор

Ключевые понятие: язык, речь, речевое деятельность, речевое ситуация, инновационные методы

Key words: language, speech, speech activity, speech situation, innovative methods

Эне тилин окутууда студенттердин кептик ой жүгүртүүчүлүк-коммуникативдик ишмердүүлүгүн өркүндөтүү, алардын кеп маданиятын жөнгө салууда алар тилдин системасын өздөштүрүп жана анын мыйзамдарын таанып-билүүчүлүк мааниде гана эмес, ошондой эле функционалдык максатта да пайдалануулары орчундуу мааниге ээ. Студенттердин коммуникативдик-кептик көндүмдөрүн өнүктүрүү менен бирге эле аларды социалдаштыруу (тилди турмушта, жашоодо колдоно билүүлөрү), баарлашуунун, пикир алышуу-

нун жогорку үлгүлөрүнө, маданияттуу, сабаттуу, логикалуу, далилдүү, оозеки жана жазуу кебинде адабий тилдин нормаларын колдоно билүүгө окутуу vazийпасы турат.

«Тил, кеп жана текст - өз ара табигый байланышта келип алар ажырагыс бир бүтүндүктү түзгөн тилдик-коммуникативдик татаал көрүнүш. Кыргыз тилин окутуу иши аталган бүтүмдүктүн бирдикте каралышын талап кылат. Бул талап чийме түрүндө жалпы билим берүүчү орто мектептердин, гимназия-лицейлердин V-XI класстары үчүн кыргыз тили боюнча программада (5) да «тил ---- кеп----- текст = кеп маданияты, кеп ишмердүүлүгү» деген модель менен сунушталган. Тактап айтканда, ар бир класстын биринчи чейрегинде байланыштуу кеп, кептин түрлөрү (баяндоо, сүрөттөө, ой-жүгүртүү) кептин стилдери (көркөм, окуу-илимий, публицистикалык, иш кагаздарынын стили) окутулуп, андан ары тилдик системанын ар бир бөлүмүндө кеп маданияты орун алган. Мисалы: «Синтаксис, пунктуация жана кеп маданияты», «Фонетика, орфография жана кеп маданияты» ж.б.у.с. Ушундан улам, эгерде, орто мектепте ушул багытта системалуу билим алышса, анда жогорку окуу жайларында, албетте, бул билимдери андан ары улантылып, тереңдетилип окутулушу шарт деп эсептейбиз.

Лингвист-окумуштуулар таасын белгилегендей, тил, биринчиден, белги системаларынын классы; экинчиден, элдин тили – белгилүү бир социумда, коомдо, бир убакта, бир мейкиндикте колдонулган реалдуу түшүнүк-белгилердин жыйындысы болуп саналат. Тил менен кеп бири-бири менен тыгыз байланышкан. Кеп убакыттын агымы менен өткөн оозеки жана жазуу түрүндөгү конкреттүү сүйлөө. Кеп – бул сүйлөө процесси (кеп ишмердиги) менен бирге бул процесстин натыйжасы: эсте сакталган жана жазуу түрүндө кагаз бетинде жазылган кептик чыгармалар» (2, 414)

«Тил – бул тил бирдиктеринин тутуму (системасы) жана аларды колдонуу эрежелери. Кеп – ошол тил бирдиктеринин актуалдашуусунун жыйынтыгы. Тил – аны колдоно билген адамдардын аң-сезиминде шифирленген кандайдыр бир механизм катары сакталган кубулуш. Тил жөнүндө

жакшы билим алуу эле, сөзсүз түрдө, мыкты сүйлөөгө алып келбейт. Сүйлөшүү кырдаалына шайкеш келген кепке өтүүгө мүмкүнчүлүк берген тил бирдиктерин колдонуу билгичтиги менен аларды кепте туура түзүүгө ыңгайлашкан көндүмдөрү болушу зарыл.

Буга байланыштуу лингвисттер тил менен кепти диалектикалык бирдикти түзгөн элементтердин тутуму катары карап, төмөнкүдөй айырмачылыктарын белгилеп жүрөт:

- тил – маңызы, кеп – кубулуш;
- тил – формасы, кеп – субстанциясы;
- тил – бул система, кеп – анын турмушка ашырылышы;
- тил – туруктуу, кеп – өзгөрмө кубулуш;
- тил – код, кеп – код аркылуу маалымдоо ж.б. (3,10)

Тил – бул азыркы лингвисттер тарабынан негизделип, кабыл алынган тилдик система (туруктуу байланыштагы бири-бири менен терең чиленишкен тилдин элементтеринин, бирдиктеринин тутуму, тил бирдиктеринин системасы (фонема, морфема, сөз, фразеологизм, сөз айкашы, сүйлөм жана аларды колдонуу эрежелери). Кеп (“речь”) – белгиленген эрежелерге жараша ошол бирдиктердин актуализацияланган, фраза, айтым (“высказывание”) түрүндөгү продуктусу. ” – деп профессор К. Биялиев көрсөткөн. Мына ушул кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү, калыптандыруу кыргыз тилин окутуудагы эң маанилүү максаттардан болуп саналат. Кептин маанисине, мазмунуна жана баарлашуунун шарттарына жараша кепти туура жана таза сүйлөп, жаза билүүнү калыптандыруу иши биринчи кезекте тилдик бирдиктерден башталат. Мисалы: тыбыш, сөз, сөз айкаштары, сүйлөм, тилдик нормаларды, сөз каражаттарын колдонуу, сүйлөмдүн түзүлүшүн билүү, сүйлөмдү туура кура алуу ж.б. у.с.

Филологиялык эмес дене тарбия багытындагы студент-жаштар күн сайын башка сабактарда сүйлөшөт, угушат, окушат жана жазышат. Албетте, ар бир предметтин окутуучулары студенттин сүйлөөсүн кунт коюп угат, жаңы сөздөрдү жолуктурса (студенттер тааныш эмес) сөздөрдүн маанисин түшүндүрөт. Бирок, ал сабактарда кыргыз тили сабагындагыдай кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү системалуу, максаттуу түрдө жүргүзүлбөйт. Ал эми кыргыз тили сабагында лингвистикалык көз карашта морфологиялык форма-категорияларын, тыбыштык түзүлүшүн, сөз маанилерин жана синтаксистик конструкцияларын камтыган кыргыз тилинин сөз айкаштарынын, сөз берметтеринин, чечендик кебинин кереметтүүлүгүн, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрү болгон санат-насыяттар, термелер, макал-лакаптар, жаңылмач, табышмактар, учкул сөздөрдөн

баштап дүйнөдө теңдеши жок “Манас” эпосунун трилогиясы жана кенже эпосторубуз, жазма адабиятыбыздагы алп акыныбыз А. Осмонов башында турган поэзиябыз, дүйнөнү дүңгүрөткөн Ч. Айтматовдун чыгармалары, Т. Сыдыкбековдун, А. Токомбаевдин, К. Баялиевдин, К. Жантөшевдин ж.б. жазуучуларыбыздын көөнөрбөс чыгармалары аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өстүрүп, окутуп-тарбиялай алабыз.

Студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү алардын жалпы маданиятын калыптандырат, ар тараптуу адис болууга, социалдык жигердүүлүгүн арттырат. Атап айтканда:

- сабактын темасын, максатын милдеттерин билдирүү;
- студенттердин окуу ишмердүүлүгүн мотивациялоо;
- адабий тилдик нормалар, тилди бузбай сүйлөө, диалектилик сөздөрдү ажырата билүү;
- чыгармалардан үзүндү монолог оозеки айтып берүү, баяндама жазуу;
- эркин жат жазуу, чыгармачылык менен дил баян жазуу;
- ырларды жаттатып көркөм айттыруу;
- студенттердин чыгармачылыгына шык берүү ж.б.
- синонимдик катар (антонимдик – жуп) ;
- синтаксистик түзүлүш

Дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу маселеси бүгүнкү күнгө чейин иштелбей келет. Ал эми бул багытта инновациялык методдорду иштеп чыгуу проблемасындан да актуалдуу болуп саналат. Ал эми жалпы педагогикалык, методикалык маселелер боюнча көрүнүктүү окумуштуу-педагогдор, методисттер, окутуучу-профессорлор, академиктер И.Б. Бекбоев, Э. Мамбетакунунов, Д. Бабаев, Ж. Байсалов, кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча К.К. Сартабаев, А. Осмонкулов, Б. Өмүралиев, К.Д. Добаев, Н. Ишекеев, Ж.А. Чыманов, Ж. Дүйшеев, С. Байгазиев, К.А. Биялиев, С.К. Рысбаев, В.И. Мусаева, М.Х. Манликова, С.Т. Батаканова, Н. Ахметова, А. Мукамбетова, С. Сакиева, Б. Култаева жана А. Акуновалар өздөрүнүн илимий-методикалык эмгектерин, окуу-методикалык куралдарын, монографияларын жазышкан.

КРнын Эл мугалими, академик И.Б. Бекбоев менен А.И. Тимофеевдин “Сабактын оптималдуу вариантын даярдап өткөрүүнүн методикасы” (4) аттуу эмгегинде төмөндөгүдөй кеп-кеңештер айтылган:

- үй тапшырма, текшерүү, таяныч билимдерди кайталап калыбына келтирүү;
- сабактын темасын, максатын, милдеттерин билдирүү;

- окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн мотивация алоо;
- жаңы материалдарды кабылдоо жана аны биринчи жолу ойлонуп баамдоо, объектидеги байланыштарды жана карым-катыштарды аңсезимдүү ойлоноу;
- билимди жалпылоо жана системалаштыруу;
- билимдерди бышыктоо жана аларды биринчи жолу колдонуу;
- сабактын жыйынтыгын чыгаруу жана үйгө тапшырма берүү.

Мындан улам, демек, студент жаштардын кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө инновациялык методдорду пайдаланууда сабактын оптималдуу варианттарын тандоо негизги маселе болуп саналат.

Ошону менен бирге эле, Мисалга алсак, И. Арабаев атындагы КМУнун магистранты Кудабаева Н.А. “Башталгыч класстарда окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүдө жазуу иштерин жүргүзүүнүн ролу” аттуу (6) макаласында төмөндөгүдөй ой-пикирин билдирген: “... Кыргыз тилин окутуунун методикасында байланыштуу кепке көңүл буруу алгачкы китептерден, иликтөөлөрдөн, методикалык эмгектерден эле башталган. Алгачкы алиппенин автору И. Арабаев окуучулардын кебин, кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө өзгөчө көңүл буруп, буга карата атайын тапшырмаларды киргизген. Тунгуч окумуштуулардын бири К. Тыныстанов окуучулардын сөзүн өстүрүү үчүн кыргыз тили сабагында текст менен иштөөгө зор маани берип, өзүнүн бардык окуу китептеринде көптөгөн этнопедагогикалык мазмундагы көркөм тексттерди, элдик макал-лакаптарды кеңири киргизген. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча биринчи окуу куралын жазган С. Нааматов кыргыз тилин окутуунун негизги максаты катары окуучулардын сөзүн өстүрүүнү аныктаган. Бул аталган тунгуч окумуштуулар кыргыз тилинин грамматикасын сөз өстүрүүнүн, байланыштуу кептин өстүрүүнүн негизги каражаты катары пайдаланышкан. Алгачкы методисттердин бул көз караштары, изилдөөлөрү андан ары улантылбай кыргыз тилин мектепте окутуунун негизги мазмунун тилдин грамматикасы түзүп калган. Куррикулумдун талаптарына ылайык, кыргыз тилин окутууда грамматикалык материалдарды өздөштүрүү менен чектелбей, тилдин практикалык аспектилерине негизги көңүл бурулууга тийиш” дейт.

Демек, жогоруда белгиленгендей, алгачкы агартуучулардын ою боюнча студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү ишин мектеп партасынан окуучулардын байланыштуу кебин өнүктүрүүдөн баштап жүргүзсөк, анда студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө жол ачылып,

жеңилдик түзүлөөр эле. Тилекке каршы, көбүнчө кыргыз мектептеринде кыргыз тилин окутуудабы же орус мектептеринде кыргыз тилин окутуу ишин алсак деле бардык учурда грамматикалык категорияларга басым жасалып, ал эми окуучунун жандуу бааарлашуусун, сүйлөө маданиятын, кеп ишмердүүлүгүн арттыруучу практикалык багыттагы машыгуу, көнүгүү иштери, инновациялык методдор эмнегедир жигердүү ишке ашпай жаткансыйт. Буга карабастан Кыргыз билим берүү академиясынын кызматкерлери тарабынан иштелип чыккан акыркы мезгилдеги орто мектептин окутуу программасында, окуу куралдарында байланыштуу кеп менен бир катарда эле кеп маданияты маселеси да сунушталган (Жараңыз: Кыргыз тилинин программасы түзгөн п.и.д. В.И. Мусаева) (5). Буга байланыштуу Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында (8) да орчундуу ой-пикирлер орун алган. Мисалга алсак: “Тилдин теориялык курсун окутуу аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү, ошондой эле аларды сабаттуу, маданияттуу кеп адеби-не ээ кылууда тилдин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык, пунктуациялык бардык каражаттарын пайдалануу менен адабий тилде ээн-эркин баяндама, дилбаян, эссе, тезис, макала жана башкаларды жаза алууга машыктыруу зарыл.”

Буга чейин дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү, инновациялык методдорду пайдалануу боюнча методикалык көрсөтмөлөр иштелбегендиги, атайын илимий-изилдөө иштери аткарылбагандыгы жогоруда белгиленди. Ушундан улам, студенттерди айрыкча, дене тарбия багытындагы студент-жаштардын кыргызча кеп ишмердүүлүгүн, кеп маданиятын, жүрүм-турум маданиятын, этикетин туура, оң багытта калыптандыруу аркылуу гана келечекте аларды татыктуу кесип ээлери адискөй атуул, чыныгы педагогкатары окутуп-тарбиялоо маселеси эми жаңыдан гана илимий негизде иштелип башталды деп айтууга болот. Студенттердин кептик-коммуникативдик кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү аркылуу үлгүлүү жүрүм-турум маданиятын калыптандыруу, кыргыз элинин улуттук маданий-руханий дөөлөттөрүн, этнопедагогикалык маданий мурастарын сактай турган мекенчил, дени сак муундокутуп-тарбиялоо биринчи орунда турат.

Кыргыз Мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясында 2012-2013-окуу жылына чейин орус тилдүү тайпалардагы студенттерге кыргыз тили экинчи тил катары окутулса, ушул жылдан баштап кыргыз тилдүү тайпалардагы студенттерге да кыргыз тили эне тил катары, орус тилдүү студенттерге орус тили эне тил катары окутула

баштады. Дене тарбия багытында жогорку кесиптик билим берүүнүн (бакалавр даражасына ээ боло турган) мамлекеттик стандартында (9) «орус тайпасында окуган студенттердин кыргыз тили боюнча сөз байлыгы 2000 сөздүн кем эмес болуш керектиги, тилдин ийкемдүүлүгүнүн негиздери, шарттары жана формалары. Мамлекеттик тилдин грамматикасын, лексикасын орус жана бир чет тилди, кыргыз (орус) жана чет тилинин негизги сөздөрүн жана кесиптик сөздөрдүн айтылышынын эквиваленттерин билүү зарылдыгы» белгиленген.

Мына ушул багытта, ошондой эле, дене тарбия багытындагы студенттердин кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун инновациялык методдорун иштеп чыгууда кыргыз тилчи жана орус тилчи окутуучулар үчүн эң чоң жоопкерчилик жүктөлдү. Чын-чынына келгенде инновациялык методдорду колдонууга келгенде кыргыз тилине сааттардын көлөмүн көбөйтүү маселеси келип чыгат.

Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын тилдер кафедрасынын ага окутуучу А. Омурова, окутуучулар У. Тажибаева жана Н. Эрбалтаевалар тарабынан кыргыз тилдүү тайпаларга карата кыргыз тилинин жумушчу программасы түзүлүп чыкты. Аталган программа кафедрада талкууланып, бекитилип, анын негизинде студенттер менен иш алып барып жаткан элек. Учурда филология илимдеринин доктору Аида Эгембердиева тарабынан төмөнкүдөй окуу программалары түзүлгөн:

№	Программанын аталышы	саат ы
1.	педагогика жана улуттук спорттун түрү факультетинин студенттери үчүн	120
2.	машыктыруу факультетинин студенттери үчүн	88
3.	аскерге чейинки даярдык жана дене тарбия факультетинин студенттери үчүн	88

Тайпаларда орто эсеп менен 15 жана 20 студенттен болду. Бул программалардын мазмунунда жана тематикаларында негизинен теориялык-грамматикалык материалдарга жана спорт темасына багытталган кептик темаларга басым жасалган. Аталган программа менен эки окуу жылын аяктадык. Бирок, көпчүлүк студенттердин жазуу кебин жана сүйлөө кебин жогорку деңгээлге жеткизе алдык деп кесе айтуу кыйын. Мында объективдүү, субъективдүү шарттар да орун алуу менен төмөнкүдөй көйгөйлөрдү санап өтөт элек: 1-ден, студенттин кеп ишмердүүлүгүн

калыптандыруу процессин системалуу иш чара катары карасак; 2-ден, эгерде мүмкүн болсо окуу сааттарын көбөйтө алсак; 3-дөн, экинчи курсту жарым-жартылай гана кышкы сессияда бүтүрүп койбостон, экинчи курста кыргыз тили толугу менен окутулса; 4-дөн, 1-2-курстарга 2013-окуу жылы 190саат болсо, 2014-окуу жылында 160саат ал эми быйылкы окуу жылында 120 саатка чейин кыскартылып отурат. Үч окуу жылын салыштырып келгенде 70 сааттык окуу материалы кыскартылып кетип жатат. Ал эми КРнын 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасында (10) "... тилдик эмес ЖОЖдордун, орто кесиптик окуу жайлардын факультеттеринде мамлекеттик тилде окутуунун толук циклин жүргүзгөн бөлүмдөрдү ачуу" зарылдыгы белгиленген. Демек, мамлекеттик тилге тиешелүү расмий документтердеги каралган иш чараларды практикада аткарууга келгенде карама-каршылыктар жаралууда. Ушундан улам, модульдарды жана экзамендерди тапшырууга келгенде көпчүлүк студенттердин оозеки, жазуу кеп ишмердүүлүгүнүн төмөнкү деңгээлде экендигине практик мугалимдер күбө болуудабыз.

Мунун негизги себептеринин бири, балким, мектептин окуу программасындагы кыргыз тилинин окуу материалдарынын жогорку окуу жайларында кайрадан эле кайталанып окутулушунда болуп саналышы да мүмкүн. Мындай айлампандан чыгуунун бирден бир жолу катары – мектептен окуп келген студенттерди дагы эле баягы грамматиканы "таңуулоо" менен эмес, студенттердин сөздүк корун байытуу, кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү, угуу, окуу, жазуу, айтуу ушул төрт багытта иш алып баруу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, учурдун талабына ылайык келген ар тараптуу заманбап инновациялык технологияларды мисалы: угуу, көрүү, окуу тасмаларын, интерактивдүү доскаларды, көрмө окуу фильмдерин, слайддарды, электрондук окуу китептерин, окуу планшеттерин, интернеттик окуу планшеттерин, тилдик-энциклопедиялык маалыматтык сөздүктөрдү, сүрөттүү котормо тексттерди, кептик үлгүлөрдү, диалогдорду, интерактивдик методдорду (жуп менен, топ менен иштөө, изилдөөчүлүк-долбоор түздүрүү методдорун ж.б. алгылыктуу, оптималдуу пайдалануу аркылуу инсанга багыттап окутуу менен проблемалык кырдаал түзүүгө, студенттин кеп ишмердүүлүгүн толук кандуу калыптандырууга улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды кастарлай билген, сүйлөө маданияты жогору, адептүү, кыргыз элинин чечендик өнөрүн кадырлай билген студенттерди окутуп-тарбиялоого ыңгайлуу шарттар түзүлөт.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин программасы. 7-бас.- Бишкек, 2009.-96б.
2. Лингвистический энциклопедический словарь 1990. 604
3. Звегинцев В.А. Речевая деятельность в системе языка. 1976:10
4. Бекбоев И., Тимофеев А.И. Сабактын оптималдуу вариантын даярдап өткөрүүнүн методикасы. Ф.Мектеп, 1988. 129б.
5. Кыргыз тилинин программасы. Б.: 2014. 94б.
6. Кудабаева Н.А. “Башталгыч класстарда окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүдө жазуу иштерин жүргүзүүнүн ролу» макала.
7. В.И. Мусаева Кыргыз тили жана адабияты. 5-11-кл. 27-90-бб.
8. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. -Б.: 2007.-30б.
9. Дене тарбия багытында жогорку кесиптик билим берүүнүн (бакалавр даражасына ээ боло турган) мамлекеттик стандартында
10. КРнын 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы. 9-бет.